

सत्यं शिवं सुन्दरम्

A Summary

of the Thesis to be Submitted for

Ph. D. Degree in Gujarati

The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara

ધ મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા, વડોદરા

ગુજરાતી વિષયમાં પીએચ.ડી.ની પદવી માટે રજૂ થનાર શોધનિબંધની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા

Research Topic for Ph. D.

“A Literary and Cultural Study of Diasporic Trends in the Selected Writers
With Special Reference to Balvant Nayak, Bhanushankar Vyas, Dipak
Bardolikar and Panna Nayak”

“પસંદ કરેલ સર્જકોના સાહિત્યમાં ડાયસ્પોરિક વલણોનો સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ : બળવંત
નાયક, ભાનુશંકર વ્યાસ, દીપક બારડોલીકર અને પન્ના નાયકના વિશેષ સંદર્ભે”

પ્રસ્તુતકર્તા

ધોરિયા દિલીપકુમાર રામજીભાઈ

Dhoriya Dilipkumar ramjibhai

માર્ગદર્શકશ્રી

ડૉ. કાંતિલાલ માલસતર

Dr. Kantilal Malsatar

Department of Gujarati

Faculty of Arts

The Maharaja Sayajirao University of Baroda

vadodara

June - 2019

શોધનિબંધની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા

મારો શોધનિબંધનો વિષય છે: ‘પસંદ કરેલ સર્જકોના સાહિત્યમાં ડાયસ્પોરિક વલણોનો સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ : બળવંત નાયક, ભાનુશંકર વ્યાસ, દીપક બારડોલીકર અને પન્ના નાયકના વિશેષ સંદર્ભે’ પ્રસ્તુત શોધનિબંધના પ્રથમ પ્રકરણમાં યહુદીઓના સ્થળાંતર સંદર્ભે વપરાવી શરૂ થયેલી પણ ધીમે ધીમે વૈશ્વિક ફલક પર પોતાના વતન છોડી પરદેશમાં સ્થાયી થનારા લોકો માટે વપરાતી ડાયસ્પોરા સંજ્ઞા, વિવિધ સંશોધકોના મતે તેમણે પાડેલાં ડાયસ્પોરાના વિવિધ પ્રકારો, ડાયસ્પોરિક સાહિત્યની વ્યાખ્યા, તેનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણો, પ્રકારો, સમસ્યાઓ, હાલે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે આ સંદર્ભે થતાં પ્રશ્નોની સાથે સાથે આ ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યની આછી એવી વિકાસરેખા બાંધી આપી છે. આ માટે ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચકો અને સંશોધકોના સંદર્ભોથી માંડી હિન્દી અને અંગ્રેજી સંદર્ભોનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

બીજા પ્રકરણમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્યક્ષેત્રે આદ્ય એવા બળવંત નાયકના જીવન અને તેમને ઘડનારા પરિબળો વિશે વાત કરી તેમની કવિતા, વાર્તા અને નવલકથાઓમાં પ્રગટતી ડાયસ્પોરિક લાક્ષણિકતાઓ વિશે વાત કરી છે. ૧૯૮૪માં તેમની પાસેથી મળેલા ‘નિર્ઝરાં’ કાવ્યસંગ્રહમાં ડાયસ્પોરાના ઇતિહાસ, વિસ્થાપનની વેદના, પરાયા મૂલકમાં સ્થાયી થવાની પીડા, પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના લીધે ડાયસ્પોરાની બદલાતી જીવનશૈલી, જીવનમાં વ્યાપેલી એકલતા, સાંસ્કૃતિક અને માનસિક સંઘર્ષ વગેરે વિષયક કાવ્યો વિશે ઉદાહરણ આપી મેં મારી વાત મૂકી આપી છે. તો ૧૯૬૧માં પ્રગટ થયેલાં તેમનાં ‘સફરનાં સાથી’ વાર્તાસંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ ‘નીપા મટોટો’, ‘નિરધાર’, ‘અશ્રુશોષ’, ‘કલંકિની’, ‘છીપનું મોતી’, ‘આવતી કાલે’, ‘અધુરો શબ્દ’, ‘લાઇવ ક્યુ’, ‘પ્રા. સત્યકામ’, ‘સેકેડ કાઉ’, ‘યશોધરાનો ગૃહત્યાગ’ અને ‘જશોદાની આંખો’ જેવી વાર્તાઓમાં પ્રગટતી ડાયસ્પોરિક લાક્ષણિકતાઓ વિશે ચર્ચા કરી છે. તેમની પાસેથી ત્રણ નવલકથાઓ મળી છે. ‘મૂંગા પડછાયા’ (૧૯૬૦)માં આફ્રિકાના માનવ ગુલામોની વણઝાર, ‘વેડફાતાં જીવતર’ (૧૯૬૩)માં મૂળ આફ્રિકનોની મુશ્કેલ ભરી જીવનશૈલી અને ‘—ને ધરતીને ખોળે નરક વેરાયું’ (૧૯૯૭)માં ઇદી અમીને એશિયનોને યુગાન્ડા છોડી ચાલ્યા જવાના કરેલા અમાનુષી ફરમાનથી અસ્મિતા નામની નાયિકાના જીવનમાં આવતા દુઃખોની કહાણી અને પછી બ્રિટનમાં સ્થાયી થવા તેણે કરેલી મહેનતની કથા છે.

ત્રીજા પ્રકરણમાં ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસના જીવન ઝરમરની મહત્ત્વની તવારીખો અને તેમને સાહિત્યકાર તરીકે ઘડનારા પરિબળો અને સાહિત્યસર્જન માટેના પ્રેરકબળોની પણ અહીં વાત કરી છે. તેમની પાસેથી ‘પરિવેશ’ (૧૯૫૭), ‘સંકેત’ (૧૯૬૬), ‘સંનિવેશ’ (૧૯૭૧), ‘સમીર’ (૧૯૭૨), ‘પ્રસ્પન્દ’ (૧૯૭૩), ‘તરંગ’ (૧૯૭૪), ‘પદરવ’ (૧૯૭૪) જેવા કાવ્યસંગ્રહો મળ્યાં છે. આ સંગ્રહોના કાવ્યોમાં માતૃભૂમિ પ્રત્યેની

લાગણી, સ્વજનો, બાળપણ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, ધાર્મિકતા, લોકપરંપરા અને અધ્યાત્મ, સમય સાથે બદલાતાં સમાજ, બદલાતાં ભારતનું દૃશ્ય અને વતન વિચ્છેદની પીડા વગેરે જેવા વિષયો અહીં સર્જકી આલેખ્યાં છે. જેનાં વિશે વિગતે વાત રજૂ કરી છે. બે વાર્તાસંગ્રહોમાં 'મેળાનાં પંખી' (૧૯૬૧) અને દરિયાની પાંપણમાં સૂરજ પલકે (૧૯૮૭) મળ્યાં છે. આ સંગ્રહોમાંથી 'સમસ્યાનું નિરાકરણ', 'સૂરમિલાતટ', 'ભર્યું ભર્યું એકાન્ત', 'યુથેનેસિયા ? હું ક્યાં એમાં માનું છું ?' વગેરે જીવી વાર્તાઓમાં આફ્રિકાના પરિવેશની સાથે સાથે ભારતીય ડાયસ્પોરાએ વેઠેલી યાતનાઓને સર્જકે વાચા આપી છે. આ વાર્તાઓમાંથી ભારતીય અને આફ્રિકન સંસ્કૃતિનું સમન્વય થયેલો પણ જોઈ શકાય છે.

ચોથા પ્રકરણમાં દીપક બારડોલીકર વિશે વાત કરી છે. તેમની પાસેથી 'પરિવેશ', 'મોસમ', 'વિશ્વાસ', 'આમંત્રણ', 'તલબ', 'એની શેરીમાં', 'ગૂલમોરના ઘૂંટ', 'હેલો અષાઠનો', 'ચંપા અને ચમેલી', 'તડકો તારો પ્યાર', 'હવાના પગલાં', 'સોનેરી ધૂળ' જેવા કાવ્યસંગ્રહો મળ્યાં છે. આ સમગ્ર સંગ્રહોના સંચયરૂપે તેમની પાસેથી 'કુલિયાતે દીપક' જેવો સંગ્રહ પણ મળ્યો છે. સર્જકની રચનાઓમાં ઘર, જન્મભૂમિ –બારડોલી, વતન –સુરત, સિંધ, કરાંચી અને લંડન વગેરે સ્થળો ઉપરાંત જીવનમાં પોતાને વેઠવી પડેલી પીડાઓ, દુઃખદર્દ અને વ્યથા બધું જ સાહિત્યના વિષય બનીને આવે છે. 'ઉછાળા ખાય છે પાણી' અને 'સાંકળોનો સીતમ' જેવા બે ભાગમાં તેમની પાસેથી આત્મકથા મળે છે. આ આત્મકથામાં સર્જક જીવનની વાસ્તવિક અનુભૂતિઓ નિરૂપણ પામેલી હોઈ એક આગવું દસ્તાવેજીકરણ પણ બની રહે છે. સ્થળાંતરણની પીડાઓ વચ્ચે સર્જકને જ્યારે જેલવાસ ભોગવવો પડે છે તેની આપવીતી પણ સર્જકે આ આત્મકથામાં નોંધી છે. એ દૃષ્ટીએ આ આત્મકથાનું આગવું સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય છે.

પાંચમાં પ્રકરણમાં પન્ના નાયક વિશે વાત કરી છે. તેમની પાસેથી 'પ્રવેશ' (૧૯૭૫), 'ફિલાડેલ્ફીઆ' (૧૯૮૧), 'નિસ્બત' (૧૯૮૪), 'અરસપરસ' (૧૯૮૯), 'આવનજાવન' (૧૯૯૧), 'રંગ ઝરૂખે' (૨૦૦૪), 'ચેરિ બ્લોસમ્સ' (૨૦૦૪), 'અત્તર અક્ષર' (૨૦૧૧), 'ગુલમહોરથી ડેફોડિલ્સ' (૨૦૧૨), 'અંતિમે' (૨૦૧૪) જેવા કાવ્યસંગ્રહો મળ્યાં છે. તેમની સમગ્ર કવિતાઓનું સંપાદન વર્ષ ૨૦૦૦માં 'વિદેશિની' નામે પણ પ્રગટ થયું છે. પન્ના નાયકની મોટાભાગની કવિતાઓમાં પરદેશમાં એકલતાનો, પરાયાપણાનો, સ્વજનોની યાદ, યાંત્રિક એકવિધતાનો, ધરજુરાપો-વતન વિચ્છેદની સંવેદના અને નવી ભૂમિમાં રોપાઈને જીવવાની મથામણ, સંઘર્ષ, પોતાની માતૃભાષા, સંસ્કૃતિ તરફનો લગાવ, તેને પરિણામે ઊભી થતી વિપરીત પરિસ્થિતિઓને વાચા આપી છે. સ્ત્રી સંવેદન તેમના કાવ્યોમાં બહુ બળકટ સ્વરૂપે પ્રગટતો જોવા મળે છે. સ્ત્રી જેવી છે તેવી જ રીતે કશા છોછ કે દંભ વિના, સંસ્કૃતિના કે વિકૃતિના આડંબર વિના, માત્ર એક વ્યક્તિ તરીકે પ્રગટતી તેમની કવિતાઓમાં જોઈ

શકાય છે. તેમની પાસેથી એકમાત્ર વાર્તાસંગ્રહ 'ફ્લેમિન્ગો' (૨૦૦૩) પણ મળે છે. આ સંગ્રહમાંની 'લેડી વિથ અ ડોટ', 'નિત્યક્રમ', 'વળાંક', 'ઊડી ગયો હંસ', 'નોટ ગિલ્ટી', 'ફ્લેમિન્ગો', 'ગૌતમ ?' જેવી વાર્તાઓમાં ભારતીય અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના જીવનમૂલ્યો વચ્ચે સમન્વય અને સંઘર્ષના લીધે પેદા થતી મૂંઝવણ વ્યક્ત થઈ છે. ભારતીયતાને ટકાવી રાખવાની મથામણ પણ આ વાર્તાઓમાંથી પ્રગટતી દેખાય છે.

છેલ્લા અને છઠ્ઠા પ્રકરણમાં સમગ્ર શોધનિબંધમાંથી પસાર થતાં પ્રાપ્ત થયેલ તથ્યો અને તારવેલ તારણો અહીં જણાવ્યાં છે. પસંદ કરેલા ચારેય સાહિત્યકારોના વિશેષો એમના સાહિત્યમાં કેવી કેવી રીતે પ્રગટ્યા છે એ દર્શાવવાનો પણ અહીં ઉપક્રમ રાખ્યો છે. આ ચારેય સર્જકોની એકબીજા સાથે તુલના કરી તેમના સાહિત્ય વચ્ચે રહેલા સામ્ય-ભેદો વિશે પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. છેલ્લે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ડાયસ્પોરિક સાહિત્યની પ્રસ્તુતતા અંગે ચર્ચા કરી છે.

છેલ્લે બે પરિશિષ્ટોમાં પ્રકાશિત થયેલા લેખો બીડેલ છે. તો અંતમાં શોધનિબંધમાં ઉપયોગમાં લીધેલ પુસ્તકોની સૂચિ અને સંદર્ભગ્રંથસૂચિ મુકેલ છે.